**UOT 94(479.24)**

**İSMAYIL HACIYEV**
*Akademik,*
*AMEA Naxçıvan Bölməsi*
**haciyev.i1951@gmail.com**

# AZƏRBAYCANIN İTİRİLMİŞ TARİXİ ƏRAZİLƏRİ: QƏRBİ ZƏNGƏZUR VƏ GÖYÇƏ MAHALI

DOI: https://doi.org/10.36719/2708-065X/110/69-78

*Məqalədə Rusiyanın-Qacarlar İranı və Osmanlı dövləti ilə apardığı müharibələrdən sonra ermənilərin kütləvi surətdə Azərbaycan torpaqlarına – Qarabağa, Zəngəzura, Naxçıvana, İrəvana və b. ərazilərə köçürülməsi, ermənilərin tarixi Azərbaycan torpaqlarında yerləşdirilməsindən sonra Qərbi Zəngəzurun və Göyçə gölü ərazilərinin Ermənistan SSR-yə verilməsindən bəhs edilir. XX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazda dövlətlərin, eləcə də Ararat Respublikasının yaranmasından sonra erməni daşnakları ərazilərini genişləndirmək, bu ərazilərin aborigen əhalisi, azərbaycanlıları yaşadıqları torpaqlardan çıxarılması üçün soyqırıma başlanmış, yüzlərlə kənd və qəsəbələr dağıdılmış, yandırılmış və azərbaycanlılar soyqırıma məruz qalmışlar. Çar Rusiyasının ermənilərlə bağlı siyasətini Sovet Rusiyası, sonra isə Sovet dövləti davam etdirmişdir. Bu siyasət ermənilərin xeyrinə, azərbaycanlıların əleyhinə yönəlmişdi. Ermənistan Respublikası Sovet dövlətinə arxalanaraq Azərbaycanın bir sıra torpaqlarını zor gücünə ələ keçirmişdir. Qərbi Zəngəzur və Göyçə gölü əraziləri Sovet dövlətinin anti Azərbaycan siyasətinin nəticəsində Ermənistan SSR-yə verilmişdir. Ermənistan SSR 10 min kv. km ərazi ilə Azərbaycan torpaqlarında yaradılmış, Sovet dövlətinin anti Azərbaycan siyasəti nəticəsində 29,8 min kv. km əraziyə malik olmuşdur.*

*Açar sözlər: Azərbaycan, Qərbi Zəngəzur, Göyçə mahalı, Sovet dövləti, anti Azərbaycan siyasəti, erməni daşnakları, soyqırım, itirilmiş torpaqlar.*

***Giriş.*** Ermənistan adlandırılan dövlət tarixi Azərbaycan ərazilərində yaradılmışdır. Tarixin müxtəlif dövrlərində, xüsusilə XIX və XX əsrlərdə ermənilər bu ərazilərə köçürülmüşlər. Onlar bu ərazilərdə möhkəmləndikcə yerli azərbaycanlıları öz tarixi torpaqlarından çıxarmağa çalışmışlar. Ermənistan ərazisində qədim türkmənşəli tayfaların yaşaması barədə tarixi məlumatlar azərbaycanlıların burada miladdan əvvəl I minillikdə və erkən orta əsrlərdə yaşadığını göstərir. Ermənistan ərazisində olan coğrafi adların böyük əksəriyyəti azərbaycanlılara məxsusdur. Tarixi İrəvan əyalətin, İrəvan xanlığının və İrəvan quberniyasının yaşayış məntəqə adlarının, demək olar, hamısının türkmənşəli olması bununla bağlıdır.

XIX əsrin əvvəllərində Rusiya-Qacarlar İranı və Osmanlı dövlətləri ilə apardığı müharibədən sonra ermənilər kütləvi surətdə Azərbaycan torpaqlarına köçürülmüşdür. Tanınmış rus tədqiqatçısı N.Şavrov ermənilərin Cənubi Qafqaza köçürülməsi prosesini və köçürülüb gətirilmiş ermənilərin sayını araşdırdıqdan sonra 1911-ci ildə yazırdı: "Hazırda Cənubi Qafqazda yaşayan 1 milyon 300 min ermənin 1 milyondan çoxu bu diyarın yerli əhalisi deyil. Onları bura biz köçürüb gətirmişik" [34, s.63]. Şavrova görə, ermənilərə məskən salmaq üçün hökumət tərəfindən 200 min desyatin xəzinə torpağı ayrılmış və müsəlmanlardan 2 milyon manatlıqdan çox xüsusi sahibkar torpağı alınmışdır.

Köçürülən ermənilər əsasən Qarabağ, Naxçıvan, İrəvan, Zəngəzur və başqa ərazilərdə yerləşdirilirdi. Bu dövrdə ermənilərin dövlətləri olmamışdır. Onların əsas məqsədi bu ərazilərdə erməni millətindən olan əhalinin sayını artırmaq idi. Bu işdə onlara böyük dövlətlər, xüsusilə çar Rusiyası, daha sonra isə Sovet Rusiyası kömək edirdi.

1918-ci ildə Cənubi Qafqazda müstəqil dövlətlər yarandı. Belə dövlətlərdən biri də İrəvan xanlığı ərazisində yaradılan Ararat Respublikası idi. Bu respublika yaradılarkən onun sahəsi 10 min kv. km idi [14, s.168]. Bununla kifayətlənməyən erməni daşnakları qonşu ərazilərə - Azərbaycan torpaqlarına göz dikir və bunları da Ermənistan dövlətinin tərkibində görmək istəyirdilər.

***Zəngəzur mahalı haqqında.*** Belə ərazilərdən biri də **Zəngəzur** idi. Türkmənçay müqaviləsindən sonra Zəngəzura çar hökumətinin himəyəsi altında Türkiyə və İrandan kütləvi surətdə ermənilərin köçürülməsinə başlanılmış, beləliklə qədim Azərbaycan torpağı olan Zəngəzurda süni surətdə erməni əhalisinin sayca çoxaldılması siyasəti yeridilmişdir.

Zəngəzur qədim və tarixi Azərbaycan ərazisidir. Zəngəzur ərazisi təbii şəraiti, coğrafiyası, iqlim və b. amilərə görə iki yerə bölünür: Qərbi, Dağlıq (Yuxarı) Zəngəzur və Şərqi, Aran (Aşağı) Zəngəzur. Zəngəzur mahalı Sisyan, Gorus, Qafan, Mehri, Zəngilan, Qubadlı ərazilərini və Laçının bir hissəsini əhatə edir [26, s.30]. Ərazinin Zəngəzur adlanması da təsadüfi deyildir. "Zəngəzur" toponimi bu ərazilərdə yaşayan, öz igidliyi və cəngavərliyi ilə seçilən "zəngi" tayfalarının adı ilə bağlıdır [29, s.30]. Zəngi tayfaları tarixdə görkəmli qoşun başçıları və dövlət xadimləri ilə məşhur olan bir türk boyudur. Bu boyla bağlı Azərbaycan ərazisində Zəngilan, Zəngəran, Zəngidərə, Zəngi çayı, Zəngilər, Zəngibasar və başqa onlarla coğrafi adlar mövcuddur. Ərazinin aborigen əhalisi də Azərbaycan türkləri olmuşdur. Ümumiyyətlə, Zəngəzur ərazisində minlərlə türkmənşəli coğrafi adlar məlumdur [20; 30].

Erməni daşnakları 1917-ci ilin martından Zəngəzur türk-müsəlman əhalisinə qarşı soyqırıma başlamış, yüzlərlə kənd yerlə-yeksən edilmiş, on minlərlə insan məhv edilmiş, doğma yurdlarından didərgin salınmışdır. 1917-ci ilə aid statistik məlumatlara görə Zəngəzur qəzasında azərbaycanlılar 55 faiz, ermənilər isə 44,3 faiz təşkil edirdi [27, s.15]. 1918-ci ildə Zəngəzur qəzasında mövcud olan 222 yaşayış məntəqəsindən 116-sı azərbaycanlılara məxsus idi. Zəngəzur əvvəlcə Gəncə, sonra da 1919-cu ilin yanvarında Qarabağ general-qubernatorluğunun qəzası idi [5, v.13-14]. Daşnaklar hakimiyyətə gəldikdən sonra azərbaycanlılara qarşı soyqırımını dövlət siyasəti səviyyəsində həyata keçirməyə başladı. Andronikin, Njdenin, Dronun quldur dəstələrinin Zəngəzura basqınları 1918-ci ildə 115 Azərbaycan kəndinin viran qoyulmasına və yandırılmasına, yüz minlərlə insanın qətlə yetirilməsinə, 40 min nəfərdən artıq dinc sakinin öz doğma yurdunu tərk etməsinə səbəb oldu [17, s.458].

Ermənistan hökuməti tərəfindən ruhlandırılan, maliyyələşdirilən və təchiz olunan Andronik və onun quldur dəstəsi Zəngəzurda yeni-yeni özbaşınalıq və vəhşiliklər törədirdi. Andronikin Zəngəzurdakı "etnik təmizləmə" fəaliyyəti 1918-ci il noyabrın ikinci yarısında özünün yeni, azərbaycanlı əhali üçün daha faciəli mərhələsinə başladı [7, v.8]. Onun quldur dəstələrinin 1918-ci il noyabrın 22-də Zəngəzur qəzasının mərkəzi olan Gorusa soxulması, qəzanın kəndlərini viran etməsi, əhaliyə divan tutması nəticəsində qısa müddətdə burada 30-dan çox azərbaycanlı kəndi dağıdıldı [18, s.449].

Erməni silahlı dəstələrinin azğınlığı getdikcə daha dəhşətli xarakter alırdı. Bu özbaşınalıqlara qarşı qətiyyətli mübarizə aparmaq üçün Xalq Cümhuriyyətinin Nazirlər Şurası 15 yanvar 1919-cu il tarixli iclasında Zəngəzur, Şuşa, Cavanşir və Cəbrayıl qəzaları üzrə müvəqqəti general-qubernatorluq yaradılmasını qərara aldı [5, v.14]. Müvəqqəti general-qubernatorluğa fövqəladə səlahiyyətlər verilməsi nəzərdə tutulmuşdu [18, c.449].

Nazirlər Şurasının iclasında Xosrov bəy Sultanov Qarabağın general-qubernatoru vəzifəsinə təsdiq edildi [5, v.13].

Erməni silahlılarına cavab vermək üçün Zəngəzurun bir sıra müsəlman kəndlərində özünümüdafiə dəstələri təşkil edildi. Həmin dəstələr arasında X.Sultanovun qardaşı Sultan bəyin dəstəsi daha yüksək döyüş qabiliyyətinə malik idi. Avqust ayındakı döyüşlərdə ermənilər xeyli itki vermişdilər.

Azərbaycan hökuməti Zəngəzurda yaranmış qarışıqlığı, ermənilərin pozuculuq hərəkətlərini aradan qaldırmaq üçün müəyyən hərbi-siyasi xarakterli addımlar atmalı, bölgəyə müəyyən sayda hərbi qüvvə göndərməli oldu.

Bu zaman Azərbaycan hökuməti Qərb dövlətlərinin təklifi ilə mübahisəli məsələlərə dair konfransda iştirak etməyə razılıq verdi. Bu məsələ Dövlət Müdafiə Komitəsində də müzakirə olundu. Qəbul edilmiş qərarda silahlı qarşıdurmanın aradan qaldırılması bildirildi.

1919-cu il noyabrın 23-də Azərbaycan və Ermənistan hökumətlərinin sədrləri görüşdülər. ABŞ nümayəndələrinin vasitəçiliyi ilə təşkil edilmiş bu görüş başlıca olaraq ərazi məsələlərinin müzakirəsinə həsr edilmişdi. Azərbaycanla-Ermənistan arasında saziş imzalanır. Sazişi Azərbaycan tərəfdən N.Yusifbəyli, Ermənistan tərəfdən A.Xatisyan, ABŞ nümayəndəsi, müttəfiqlərin Ali komissarının müavini C.Rey və Gürcüstanın Xarici İşlər naziri Gekoçkori imzalayırlar. Saziş 5 bənddən ibarət idi:

1. Ermənistan və Azərbaycan hökumətləri baş verən toqquşmaları dayandırmağı və yenidən silah gücünə əl atmamağı öhdələrinə götürürlər.

2. Ermənistan və Azərbaycan hökumətləri Zəngəzura gələn yolların düzəldilməsi və açılması, onlarla dinc hərəkətlər üçün təsirli tədbirlər görülməsini razılaşdırırlar.

3. Ermənstan və Azərbaycan hökumətləri sərhəd haqqında məsələlər də daxil olmaqla, bütün mübahisəli məsələləri dinc sazişlər yolu ilə həll etməyi öhdələrinə götürürlər. Dinc saziş qeyri-mümkün olduğu halda, hər iki hökumət üçüncü tərəf-münsiflər məhkəməsi sifəti ilə bitərəf şəxs seçməyi və onun qəzalarını məcburi qəbul etməyi razılaşdırırlar: hazırki dövrdə belə bir bitərəf şəxs kimi polkovnik Rey tanınır.

4. Ermənistan-Azərbaycan konfransını 1919-cu il noyabrın 26-da Bakıda açmaq qərara alınır.

5. Bu saziş imzalandığı gündən həqiqi sayılır və respublikaların parlamentləri tərəfindən təsdiq olunduğu vaxtdan isə qüvvəyə minir [31, s.207].

Bu saziş müvəqqəti xarakter daşıyırdı. Çünki sazişə görə dövlətlərarası mübahisəli məsələlərin bütün kompleksini yalnız qarşıdakı Ermənistan-Azərbaycan konfransı həll edə bilərdi. Sazişin nəticələrinə gəldikdə isə onlar Azərbaycan tərəfi üçün faydalı olmadı, əksinə onun siyasi və hərbi maraqlarına xələl gətirdi. Ermənilərin səmimi olmalarına inanan müttəfiqlərin müraciətlərini əsas tutan Azərbaycan hökuməti razılaşdırılmış məsələlərin həllini gözləmədən öz qoşun hissələrini Zəngəzurdan çıxartdı [28, s.456]. Saziş ərəfəsində və onun bağlandığı günlərdə belə Zəngəzurda hərbi əməliyyatları davam etdirən Ermənistan hökuməti bu şəraitdən faydalanaraq, dərhal bölgəyə əlavə nizami silahlı qüvvələr yeritdi. Nəticədə, Zəngəzur mahalının azərbaycanlı əhalisinə divan tutuldu. Zəngəzurun Oxçu, Şabadin, Pirdavdan, Atqız, Oxçu dərə və b. kəndlərinə amansız cəza verildi, talanlar edildi.

Vəziyyətin gərginləşməsi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini və mahalın əhalisini ciddi əməli addım atmağa məcbur etdi. Qəzanın əhalisindən ibarət partizan dəstələri yaradılaraq cəbhə xəttində yerləşdirildi. Gəncə batalyonu Zəngəzura göndərildi. Bu tədbirlər sayəsində qısa müddətdə sakitlik yaransa da, bu çox çəkmədi.

1920-ci il aprelin əvvəllərində Tiflisdə keçirilən konfransda Azərbaycanın konfederasiya yaratmaq və onun sərhədlərini birgə müdafiə etmək haqqında təklifinə cavab olaraq Ermənistan nümayəndəsi A.Aqoranyan açıq şəkildə bildirdi ki, Ermənistan İrəvan qəzasından ibarət olan müstəqil Ermənistanın indiki sərhədlərilə razılaşa bilməz.

1920-ci il aprelin 28-də Bakıda dövlət çevrilişi nəticəsində bolşeviklər hakimiyyətə gəldilər. Rusiyanın ordu hissələri Bakını tutduqdan sonra Azərbaycanın Naxçıvan, Zəngəzur və b. bölgələrini də yenidən işğal etmək üçün xüsusi hərbi əməliyyatlar hazırladılar. Bu dövrdə Ermənistanın həmin bölgələrə dair ərazi iddiaları davam etdiyindən onunla Azərbaycan arasında hərbi-siyasi qarşıdurma nəinki səngimədi, əksinə, daha da qüvvətləndi.

1920-ci il aprelin 30-da Azərbaycan SSR XXİK-in müavini M.D.Hüseynov Ermənistan hökumətinə nota göndərdi. Bu notada aşağıdakı tələblər irəli sürülmüşdü: Üç gün müddətində Qarabağı və Zəngəzuru öz qoşunlarından təmizləmək; öz sərhədlərinə çəkilmək və millətlərarası qırğına və ədavətə son qoymaq [31, s.235].

Ermənistan İnqilab Komitəsi bu notanı aldıqdan sonra Rusiyanı məlumatlandırır, Qarabağda və Zəngəzurda erməni qoşunu olmadığını bildirir. Ermənistan həm də bu məsələdə Sovet Rusiyasının vasitəçilik etməsini istəyirdi. Ermənistan Qarabağı və Zəngəzuru özlərininki saydığından yalan məlumatlar verirdi. Onlar həm də Qarabağ və Zəngəzur mahallarının Türkiyə ilə birləşmə ehtimallarını irəli sürməklə Rusiyaya müəyyən eyhamlar çatdırırdı.

Sovet Rusiyası Ermənistanı da özünün asılılığına keçirmək üçün Sovet Azərbaycanının torpaqları hesabına onu sovetləşdirmək istəyirdi. Bunun üçün Azərbaycanın bir sıra ərazilərini mübahisəli sayırdı. Çiçerinin Orçonikidzeyə ünvanlandığı teleqramda bildirirdi ki, "Bakıdakı böyük nüfuzundan istifadə edib Azərbaycan hökumətinin Şərur-Dərələyəz qəzasını deyil, Qarabağ və Zəngəzuru mübahisəli ərazi kimi etirafına nail olmağı xahiş edirik" [17, s.240]. İyunun 19-u teleqramında bildirirdi ki, Qarabağ, Zəngəzur, Naxçıvan, Culfa nə Ermənistana, nə Azərbaycana birləşdirilməməli, yerli sovetlərin razılığı ilə Rusiya qoşunlarının işğalı altında olmalıdırlar [9, v.15-19].

N.Nərimanovun, Gürcüstan və Ermənistan rəhbərlərinin Çiçerin və Orconikidzeyə göndərdikləri məlumat maraq doğurur: "Artıq Sovet Azərbaycanının tərkibinə daxil olan, guya mübahisəli sayılan Zəngəzur və Qarabağa gəldikdə isə qətiyyətlə bildiririk ki, bu yerlər mübahisəsizdir və bundan sonra da Azərbaycanın hüdudlarında yerləşdirilməlidir. Başdan-başa müsəlmanlarla məskunlaşan, bir ildən

artıqdır ki, ayrı düşən və yerli əhalinin qüvvələri ilə daşnak hökumətindən müdafiə olunan Culfa və Naxçıvan rayonları həm hərbi cəhətdən, həm də Türkiyə ilə bilavasitə əlaqə məqsədilə bizim qoşunlarla tutulmalı və Azərbaycana birləşdirilməlidirlər" [31, s.238-239].

Orconikidze iyun teleqramında Zəngəzuru Azərbaycan ərazisi kimi qəbul etdiyi halda, Çiçerinə vurduğu iyul teleqramında Zəngəzuru mübahisəli ərazi elan edərək digər bölgələrin... Ermənistana birləşdirilməsi fikrini irəli sürmüşdü [22, s.117; 31, s.241].

Zəngəzurda Sovet hakimiyyəti elan edilsə də XI Ordunun loyal mövqeyi nəticəsində Njde və Dronun silahlı qüvvələri bildiklərini edir, nəticədə ermənilər qəza inqilab komitəsi yaratdılar. Azərbaycan Gorusda Zəngəzur qəza komitəsi yaratdı və komitənin sədri Şirvani, onun müavini isə milliyyətcə erməni olan Qaragözov təyin edildilər [31, s.247-248]. Ancaq təəssüf ki, Zəngəzura Sovet hakimiyyəti tərəfindən heç bir kömək və yardım göstərilmədi.

Moskvaya Zəngəzurun kimin torpağı olması o qədər də maraqlı deyildi. Ona Ermənistanda Sovet hökumətini qurmaq maraqlı idi. Sovet Rusiyası Azərbaycanda Sovet hökuməti qurulduqdan sonrakı aylarda Zəngəzuru, Qarabağ və Naxçıvanı hər bəhanə ilə Azərbaycana qaytarmağın zəruriliyini qeyd edirdisə, artıq Ermənistanda Sovet hökuməti qurulduqdan sonra Sovet rəhbərliyi başqa bir tezislə "yalnız Sovet hakimiyyəti Zəngəzuru Ermənistana birləşdirə bilər və Qarabağa muxtariyyət hüququ verə bilər" tezisi ilə çıxış etməyə başladı.

Ermənistanda Sovet hakimiyyəti qurulana qədər Stalin "Zəngəzur və Naxçıvanı Ermənistanın indiki hökumətinə vermək olmaz" deyirdisə, Ermənistanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan iki gün sonra-dekabrın 1-də Stalin Bakı Sovetində keçirilən iclasda N.Nərimanovu Zəngəzurun Sovet Ermənistanına verilməsi barədə bəyanatla çıxış etməyə məcbur etmişdi. Həmin bəyanatda Zəngəzur və Naxçıvan qəzaları Sovet Ermənistanının ərazisi elan edilirdi.

Stalin və Orconikidze bu "bəyanatı" tamamilə bəyəndiklərini bildirmişdilər. Orconikidze bu bəyanatı "bəşəriyyət tarixində nümunəsi olmayan mühüm əhəmiyyətli tarixi akt" kimi qiymətləndirmişdi [16, s.250]. Stalin isə fikrini belə ifadə etmişdi: "Dekabrın 1-də Sovet Azərbaycanı mübahisəli vilayətlərdən könüllü olaraq əl çəkir. Zəngəzur, Naxçıvan və Dağlıq Qarabağın Sovet Ermənistanına verilməsini elan edir" [22, s.119].

N.Nərimanov yanıldığını, tarixi səhvə yol verdiyini etiraf etmiş, onu millətçilikdə günahlandıranlara cavab olaraq demişdir: "Əgər Azərbaycanın müsəlman kommunistlərinin əksəriyyəti... millətçilik əhval-ruhiyyəsində olsaydı, inanın ki, Ermənistan Zəngəzuru almazdı, Gürcüstana müftə neft verilməzdi" [12, v.7-8].

Beləliklə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra ermənilərin Zəngəzuru Azərbaycandan qoparmaq siyasəti daha da fəallaşmış, Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra bunu həyata keçirmək mümkün olmuşdu. Sovet Rusiyasının yaxından iştirakı ilə Zəngəzur qəzası torpaqlarının böyük bir hissəsi – 4,5 min kv. km ərazisi Ermənistana ilhaq edilmişdi[26, s.33]. Bu tarixi səhvin nəticəsində Zəngəzur mahalının qərb hissəsi itirildi və hətta Azərbaycanın 1921-ci ildə tərtib olunan xəritələrində belə Ermənistanın ərazisi kimi verildi.

Ermənistan Xalq Komissarları Sovetinin 1921-ci il 20 iyul tarixli qərarı ilə Ermənistan SSR 9-cu qəza olan Zəngəzur qəzasını yaratdı [26, s.33]. Zəngəzur qəzasının tərkibində indiki Sisyan, Qafan, Gorus rayonları və Meğri (Mehri) rayonunun bir hissəsi daxil edildi. Zəngəzur bir tarixi vilayət kimi ləğv edildi [17, s.290].

Zəngəzurun Ermənistana verilməsi prosesi sonrakı illərdə də davam etdirildi. 1927-ci ildə Zaqafqaziya MİK Rəyasət Heyətinin qərarı ilə Azərbaycanın Mehri-Cəbrayıl qəzasının 27 kəndi, Zəngəzur-Kürdüstan qəzasının isə 10 min desyatindən çox yaylaq ərazisi Ermənistana peşkəş edildi. 1929-cu il fevralın 18-də isə Zaqafqaziya MİK Rəyasət Heyətinin qərarı ilə Zəngilan rayonunun daha 3 kəndi – Nüvədi, Ernəzir və Tuğut kəndləri Ermənistana verilməklə Zəngəzurda daha bir erməni rayonu – Mehru rayonu təsis edildi [31, s.256].

Tarixi Azərbaycan torpaqları olan Zəngəzur qəzasının böyük bir hissəsinin Ermənistana ilhaq edilməsi ilə birgə Azərbaycana daha bir zərbə vurulmuş, Naxçıvan Azərbaycandan ayrı salınmışdı. Ermənilərin məqsədi Naxçıvanı ilhaq etmək idi. Naxçıvanın qəhrəman övladlarının sayəsində ermənilər buna nail ola bilmədilər. 1923-cü ildə Ermənistanın ilk baş naziri O.Kaçaznuni öz hesabatında bunu açıq etiraf etmişdir.

***Göyçə mahalı haqqında.*** Sovet dövlətinin himayəsi ilə Ermənistana verilmiş Azərbaycan ərazilərindən biri də Göyçə mahalı idi. "Göyçə" toponimi bir vaxt burada yaşamış gökcə / göyçə adlı türk tayfalarının adından yaranmışdır. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında bu ada "Göyçə dağı" və "Gökçə dənizi" formasında rast gəlinir. "Göyçə" adına isə ilk dəfə Zeynəddin bin Həmdullah Qəzvininin "Seçilmiş tarixə əlavə" əsərində rast gəlinir [32, s.18, 52]. 1343-1344-cü illərdə baş vermiş hadisələri nəql edən Z.H.Qəzvini yazır: "Əmirlər (çobanilər) Şənb-i Qazanda olduqları vaxt xəbər çatdı ki, sultan Əbu Səidin Ruma göndərdiyi və Qarahisar qalasında məhbus olan əmir Surğan əmir Çoban oğlu qalanın kutvalını öldürüb çoxlu adamla bu tərəfə gəlir. Yağı Basdı və Məlik Əşrəf onu qarşılamaq adı ilə Naxçıvan və Şərura getdilər və Məmuriyyədə bir-biri ilə qarşılaşdılar. Oraya çoxlu qoşun toplandı. Oradan Qəsrtağa və Əmir Çobanın yaylağı olan və həqiqətən çox gözəl yay məskəni sayılan Gökçə dənizə getdilər. İki aya yaxın orada qaldılar" [32, s.16]. "Surğan və Yağı Basdı Saray Süleyman Bahadır yolu ilə Naxçıvanda Məstəkuhun ətəklərindən keçib Məmuriyyədə məskən saldılar. Sonrakı gün Araz çayından keçib Gökcə dəniz yolu ilə Arrana getdilər" [32, s.18].

"Göyçə" adının inzibati-ərazi vahidi kimi işlədilməsinə ilk dəfə Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşahın (1436-1467) fərmanında rast gəlinir. Cahanşahın imzaladığı bir fərman var ki, burada "Göyçə vilayəti" ifadəsi işlədilir [23, s.12].

Azərbaycan Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənin 1468-ci, Şah I İsmayılın isə 1503-cü il tarixli fərmanlarında bu Göyçə vilayətinin adı çəkilir.

Tədqiqatlar göstərir ki, Şah I Abbasın 1603-cü ildə İrəvan əyalətinin (Çuxursəd bəylərbəyliyini) osmanlılardan geri aldığı hadisələr zamanı həyata keçirdiyi "yandırılmış torpaq" taktikası ilə əlaqədar olaraq burada yaşayan gökçələr Osmanlı imperatorluğuna köç etmiş, amma onların adı həmin ərazidə qalmaqda davam etmişdir.

Hazırda Türkiyə Cümhuriyyətində Gökçəli adında qəsəbə, kənd və məhəllələr vardır. Bu Gökçə tayfasına mənsub olanların varislərinin olduğunu təsdiq edir.

İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftərində (1590) də İrəvan qəzasının İrəvan nahiyəsində "Göyçəbəyli" adında kəndə rast gəlinir. "İrəvan əyalətinin icmal dəftəri"ndə (1728) Şurgəl livasında "Göyçə" adlı kəndlə yanaşı [24, s.99], Həsən İsmayıl oğlunun adına olan timar kimi qeydə alınmış "Molla Göyçə" adında kənd də vardır. İcmal dəftərdə İrəvan livasının 15 nahiyədən ibarət olduğu göstərilir ki, bunlardan biri də Göyçə nahiyəsidir. Həmin dövrdə bu nahiyyənin 46 kəndi olmuşdur [24, s.55-56].

Türkiyə ərazisinə köçürülən göyçəlilər tarixin müxtəlif dövrlərində öz tarixi torpaqlarını unutmamış, yaranmış vəziyyətlə əlaqədar yüzlərlə göyçəli ailəsi öz dədə-baba torpaqlarına qayıtmış, burada yaşamışlar.

Göyçə mahalı 1747-1828-ci illərdə mövcud olan İrəvan xanlığının inzibati ərazilərindən olmuşdur. Bu mahal cənubdan Ağlağan təpəsi, Dəlik, Çənlibel dağları, Səlimgədiyi, şimaldan isə Murğuz, Şahdağ silsiləsi ilə əhatə olunub. Göyçə mahalı ərazisi türk mənşəli Sacilərin, sonra Salari və Rəvvadilərin, Səlcuq imperiyasının, Azərbaycan Atabəylər, Hülakülər, nəhayət XV əsrdə Qaraqoyunlu, sonralar Ağqoyunlu dövlətləri və Səfəvilər dövlətinin tərkibində olub. Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətləri dövründə Çuxursəd vilayətinin tərkibində olan Göyçə mahalı, Səfəvi dövləti dövründə 13 bəylərbəyliyindən biri olan Çuxursəd bəylərbəyliyinin ərazi inzibati vahidlərindən biri idi.

1829-1832-ci illərə aid məlumata görə, Göyçə mahalında 100-dən çox yaşayış məskəni, 14354 nəfər əhali qeydə alınmışdı [16, s.400]. 1828-1829-cu il Rusiya-Türkiyə müharibəsindən sonra 1485 erməni ailəsi Göyçə mahalında yerləşdirildi. Köçürmədən əvvəl isə burada cəmi 15 erməni ailəsi yaşayırdı.

Göyçə mahalının əsas hissəsini Basarkeçər ərazisi təşkil edir. Sahəsi 1150 kv. km olmuşdur. Kəlbəcər və Gədəbəy rayonları ilə həmsərhəddir. Bu, həm də azərbaycanlıların yaşadığı ərazi olmuşdur. Tarixi mənbələrdən məlum olur ki, 1831-ci ildə Basarkeçər rayonunda cəmi 4376 nəfər əhali olmuşdur. Onun 9 nəfəri erməni, 4367 nəfəri isə azərbaycanlı idi. Təbii ki, həmin dövrdə Basarkeçər rayonu ərazisində yerləşən 44 kəndin heç birində erməni ailəsi olmamışdır [23]. Çar hökumətinin İranla bağladığı Türkmənçay və Türkiyə ilə bağladığı Ədirnə müqaviləsinə əsasən erməni daşnaklarının bir il müddətinə Araz çayından şimala köçürülməsinə icazə verilirdi.

1828-1830-cu illərdə Rusiya Cənubi Qafqaza 40 min İran ermənisi və 84 min Türkiyə ermənisi köçürmüşdür ki, bu ermənilər əsas etibarı ilə Yelizavetpol quberniyasının dağlıq hissəsində (Yuxarı Qarabağda) və Göyçə gölü ətrafında yerləşdirilmişdi [20].

1849-cu il iyunun 9-da I Nikolayın fərmanı ilə 5 qəzadan ibarət İrəvan quberniyası yaradıldı. Quberniyaların tərkibində olan qəzalardan biri də Göyçə gölü hövzəsindəki əraziləri əhatə edən Yeni Bəyazid qəzası idi. XIX əsrin 30-cu illərinə qədər əhalisinin 98 faizinin müsəlman türklərin təşkil etdiyi Göyçə mahalının etnik tərkibi yeni rus idarəçilərin idarəsi ilə, yəni xarici dövlətlərdən buraya köçürdükləri ermənilərlə onların xeyrinə dəyişdirildi [23, s.40].

Çar hökumətinin yeritdiyi köçürmə siyasəti nəticəsində 1873-cü ildə Basarkeçərdə 3145 erməni yerləşdirildi: Basarkeçər kəndində 1296, Gödəkbulaqda 515, Aşağı Zağalıda 521, Tüstülüdə 224, Qırxbulaqda 589 nəfər. Ərzurum və Bəyazid paşalıqlarından gəlmiş 45 min erməni ailəsi buraya köçürüldü və bundan sonra azərbaycanlıların sıxışdırılması başlandı. Nəticədə xeyli azərbaycanlı yurdlarını tərk edib İrana və Türkiyəyə köçməyə məcbur oldu. Həmin Basarkeçərdə 11746 nəfər azərbaycanlı yaşayırdı. Ermənistan azərbaycanlıları sözün əsl mənasında 4 dəfə soyqırım siyasətinin qurbanı olmuşdur. Erməni millətçiləri "Böyük Ermənistan" dövləti yaratmaq üçün birinci növbədə əhalinin tərkibini dəyişdirməyi ön plana çəkirdilər. Bununla əlaqədar olaraq XX əsrin əvvəllərində artıq əhalisi qarışıq olan kəndlər yaranmağa başladı. Göyçənin Basarkeçər rayonunun azərbaycanlılar yaşayan kəndlərinə ermənilər köçürüldü. Bu da əhalinin milli tərkibinin dəyişdirilməsi, azərbaycanlılara qarşı təqib və sıxışdırılmaların başlanması ilə nəticələndi. Hesablamalara görə XIX əsrdə Qərbi Azərbaycanda öldürülən, didərgin düşən və zərər çəkən azərbaycanlıların sayı 1 milyona yaxındır.

Çarizmin həyata keçirdiyi erməni və rusların köçürülməsi siyasətinə baxmayaraq, yenə də qəza əhalisinin üçdə birinə qədərini müsəlmanlar, əsasən azərbaycanlılar təşkil edirdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə ərazi məsələsinə baxıldıqda, Yeni Bəyazid qəzasının 1-ci və 2-ci polis sahələri mübahisəsiz Azərbaycan ərazisi, 3-cü polis sahəsinin bir hissəsi isə mübahisəli ərazilər sırasına daxil edilmiş, Azərbaycan daxilində Göyçə dairəsi yaradılmışdı [16, s. 400]. Xarici İşlər Nazirliyinin məlumatına görə, "Göyçə rayonu" adı altında Göyçə gölü və Kiçik Qafqaz dağları arasında yerləşən İrəvan quberniyası Yeni Bəyazid qəzasının şərq hissəsi nəzərdə tutulurdu. Göyçə mahalının əhalisi özünü Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tərkib hissəsi hesab edir və onun hakimiyyətinin möhkəmləndirilməsi uğrunda mübarizə aparırdı.

Ermənilər bu torpaqlara iddialarını həyata keçirmək üçün azərbaycanlılara qarşı soyqırımı siyasəti yeridirdilər. 1918-ci ildə Andranik Ozanyanın qoşunları azərbaycanlılara qarşı açıq terrora keçdi. Polkovnik Sulikovun rəhbərliyi altında daşnak hökumətinin qoşunları Göyçə mahalının Basarkeçər rayonunun 22 kəndini dağıtdılar. Alçalı, Çamırlı, Yarpızlı, Qanlı, Kərkibaş, Çaxırlı, Şişqaya, Kiçik Məzrə, Böyük Məzrə kəndlərini yandırdılar. Andranikin ordusu hər kənddə 5-6 gün dayanır, oranı darmadağın etdikdən sonra başqa kəndlərə keçirdi. Bu kimi cinayətlər barədə Göyçə mahalından 26 kəndin əhalisinin 1919-cu il martın 2-də Gəncə qəza rəisinə yazdıqları ərizədə ətraflı məlumat verilirdi. Həmin ərizədə göstərilirdi ki, 1919-cu il fevralın 28-də Silikovun rəhbərliyi altında erməni qoşunu müsəlman kəndlərinə daxil olub bəzi tələblər irəli sürdülər. Onlar Zod kəndinə daxil olan zaman kənd camaatından 750 pud taxıl və 100 sentner ot tələb etdilər. Kənd sakinləri etiraz edərək dedilər ki, həmin miqdarda ərzağı və otu vermək imkanlarına malik deyillər. Silikov kənd camaatından rədd cavabı aldıqdan sonra onları təhqir etdi və kənd sakini Məcid Süleyman oğlunu öldürdü, 4 nəfər isə yaralandı. Bundan qəzəblənən kənd əhalisi Silikovu, 4 zabit və 15 nəfər erməni quldurunu öldürdülər ["Vedibasar" qəz., 2023, 1-28 fevral]. Bu hadisədən sonra erməni millətçilərinin Basarkeçərin müsəlman əhalisinə qarşı vəhşiliyi daha da şiddətləndi. Erməni daşnakları Zod, Daşkənd, Basarkeçər və başqa kəndlərdə azərbaycanlılara qarşı soyqırımlar törətməkdə davam edirdilər. Nəticədə Qərbi Azərbaycanın Göyçə mahalından minlərlə soydaşımızın qırılması və öz doğma yurdlarını tərk etməsi baş verdi. Sağ qalan az qisim əhali isə öz doğma yurdlarından baş götürüb qaçdı. Kəlbəcərdəki "Sümüklü dərə" o qanlı illərin "yadigarıdır".

"Azərbaycan" (rusca) qəzetinin 1919-cu il tarixli sayında Gəncə qəzasının dağlıq hissəsinin 5-ci sahəsinin müsəlman əhalisinin müvəkkili İsmayıl Sultanovun Gəncə qəza rəisinə ünvanlandığı 1919-cu il 22 aprel tarixli məlumatı dərc edilmişdi. Məlumatda yazılır: "Aprelin 13-dən etibarən Ararat

Respublikasının qoşunları Yeni Bəyazid qəzasının Göyçə rayonunun şərq və şimal bölgəsinin müsəlman kəndlərini təmizləmək məqsədilə hücumlara başlamışdır. İndiyədək Göyçənin 60 minə yaxın əhalisi olan 22 kəndi dağıdılmış, yandırılmış və əhalisi təmizlənmişdir... Ermənistan Respublikası öz məqsədinə çatmışdır, artıq Göyçə rayonunda müsəlman qalmamışdır. Yeni Bəyazid qəzasının 84 müsəlman kəndi məhv edilmişdir ki, onlardan da 22-si aprelin 13-20-si arasında dağıdılmışdır. Daşkənd, Qoşabulaq, Böyük Qaraqoyunlu, Bala Qaraqoyunlu, Zərzibil, Canəhməd, İnəkdağı, Qaraiman, Kəsəmən, Başkənd, Sarıyaqub, Baş Şorca, Söyünquluağalı, Ağkilsə, Zod, Quluağrılı, Bala Mirzə, Böyük Mirzə, Şişqaya, Qayabaşı, Hacı Qərib kəndlərində 15 min evin əhalisinin mal-mülkü talan edilmiş və ermənilərə qismət olmuşdur" ["Azərbaycan" (rusca) qəz., 1919, 17 may].

Rusiyadakı 1917-ci il Oktyabr silahlı çevrilişi nəticəsində Cənubi Qafqazda siyasi dəyişikliklər baş vermiş və burada 3 yeni dövlət yaranmışdı. Göyçə mahalı və onun bir hissəsi olaraq Göyçə gölü Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ilə Ermənistan Respublikası arasında mövcud olan sərhədin bir hissəsini təşkil edirdi. Gölün şərq tərəfindəki ərazi "Göyçə dairəsi" inzibati statusu ilə Azərbaycana məxsus idi [23, s.41].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti parlamentinin qəbul etdiyi son qanun Göyçə mahalı ilə bağlı olmuşdur. 1920-ci il aprel ayının 22-də Şamxor qəzasının yaradılması barədə 5 bənddən ibarət xüsusi qanun qəbul edildi. Şamxor qəzası Gəncə qəzasının qərb hissəsində və keçmiş İrəvan quberniyasının Yeni Bəyazid qəzasının ona bitişik hissəsində yaradılırdı. Yəni tarixi Göyçə mahalının şimal-şərq hissəsi - Cil, Məzrə, Zod, Basarkeçər, Şişqaya, Sarıyaqub və başqa kəndlər də buraya aid idi. Lakin 5 gün sonra Sovet Rusiyasının hərbi müdaxiləsi ilə baş vermiş aprel çevrilişi (1920) həmin qanunun tətbiqinə imkan vermədi.

Cənubi Qafqazda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra respublikalararası sərhədlər sovet-bolşevik rejiminin himayəsi ilə Ermənistanın xeyrinə dəyişdirildi. Göyçə dairəsinin ərazisi, demək olar ki, bütünlüklə Ermənistana verildi.

Bolşevik Rusiyası Göyçə dairəsini Azərbaycandan qoparıb Ermənistana verdi və keçmiş Göyçə mahalının yerində Hrazdan, Sevan, Martuni, Kamo, Vardenis və Krasnoselsk rayonları yaradıldı ki, onlardan yalnız sonuncu 2 rayonda azərbaycanlılar yenə də sayca əksəriyyət təşkil edirdilər. Rayonlar yaradılarkən Göyçədəki tarixi Azərbaycan adları da dəyişdirildi. Kəvər – Kamo, Qaranlıq-Martuni, Basarkeçər – Vardenis, Çəmbərək – Krasnoselsk adlandırıldı. Sonralar bütövlükdə Qərbi Azərbaycanda, eləcə də Göyçə mahalında Azərbaycan türklərinə məxsus yaşayış məskənlərinin adları kütləvi surətdə dəyişdirildi [19]. Bununla belə azərbaycanlılar geri qayıdıb Göyçə mahalının onlarla kəndində çətin də olsa yaşamaqda davam edirdilər. XX əsrin 30-cu illərində həyata keçirilən repressiya siyasəti Göyçədə və ətraf ərazilərdə yaşayan azərbaycanlıları daha çox əhatə etmişdi.

Ermənistan Respublikası Sovet dövlətinin köməyi ilə azərbaycanlıları yaşadıqları Qərbi Azərbaycandan, eləcə də Göyçə, Basarkeçər, Yeni Bəyazid və başqa ərazilərdən deportasiya etməsinə nail oldu. 1948-1953-cü illərdə Ermənistandan, yəni Qərbi Azərbaycandan, o cümlədən Basarkeçərdən azərbaycanlılar A.Mikoyanın və Moskvadakı ermənipərəst qüvvələrin qurduğu hiylə ilə köçürmə siyasəti adı altında sürgün edildilər [15]. Xaricdən köçürülən ermənilər Ermənistanda yerləşdirmək bəhanəsi ilə bu siyasət təşkil edildi və köçürülən azərbaycanlı əhali Azərbaycanın Aran zonasında yerləşdirildi: Beyləqan, Saatlı, İmişli, Salyan, Bərdə, Dəvəçi, Biləsuvar və b. rayonlarda.

Ümummilli lider Heydər Əliyev azərbaycanlıların deportasiyasından bəhs edərək demişdir: "Ermənilərin azərbaycanlılara qarşı yönəldilmiş deportasiya və soyqırımı siyasəti Sovet hakimiyyəti illərində beynəlmiləlçilik pərdəsi altında məharətlə maskalanaraq həyata keçirilmişdir. Sovet Rusiyasının köməyi ilə bir sıra Azərbaycan torpaqları Ermənistan ərazisi elan edildi. Ermənilər türk-müsəlman respublikalarına qarşı ayrı-seçkilik siyasəti yürüdən SSRİ rəhbərliyinin qərarı ilə dövlət səviyyəsində 1948–1953-cü illərdə azərbaycanlıların öz tarixi torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyasına nail oldular" ["Azərbaycan" qəz., 1998, 23 dekabr].

Azərbaycanlıların izini-tozunu silmək üçün daşnaklar tərəfindən bütün yer adları dəyişdirildi, tarixi abidələr dağıdıldı. 1969-cu ildən başlayaraq Basarkeçər rayon partiya komitəsinin birinci katibi vəzifəsinə qeyri-qanuni olaraq erməni təyin olundu. Daşnaklar öz çirkin əməllərini əvvəlkitək örtülü yox, açıq şəkildə həyata keçirməyə başladılar. Vəzifələrdə işləyən azərbaycanlılar kənarlaşdırıldı, onları ermənilər əvəz etdi. Azərbaycanlılar bütün sahələrdə sıxışdırılaraq, təqiblərə məruz qaldılar.

Deportasiyanın son mərhələsində azərbaycanlılar zor gücünə qovuldu. 1988-ci ildə Basarkeçərin 30 minə qədər azərbaycanlı əhalisi doğma ata-baba yurdlarını məcburən tərk etdi. Həmin vaxtdan bu günə qədər bütün qərbi azərbaycanlılar kimi, göyçəlilər də yurd həsrəti ilə yaşayırlar.

***Nəticə***. 2022-ci il dekabrın 24-də Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Qərbi Azərbaycandan, eləcə də Göyçədən olan bir qrup ziyalılarla görüşmüşdür. Həmin görüşdə çıxış edən İlham Əliyev demişdir: "Qərbi Azərbaycan bizim tarixi torpaqlarımızdır, bunu bir çox tarixi sənədlər, tarixi faktlar, tarixi xəritələr və tariximizin özü təsdiqləyir... XX əsrin əvvəlinə təsadüf edən xəritə bir daha onu göstərir ki, Qərbi Azərbaycan tarixi Azərbaycan diyarıdır, şəhərlərin, kəndlərin adları Azərbaycan mənşəlidir və biz yaxşı bilirik ki, indiki Ermənistan ərazisində tarix boyu Azərbaycan xalqı yaşayıb" [21, 2022, 25 dekabr].

Qeyd etməliyik ki, ermənilər Qarabağdakı kimi, Qərbi Azərbaycanda, eləcə də İrəvan şəhərində, Qərbi Zəngəzurda, Göyçədə, Basarkeçərdə və başqa ərazilərdə bizim bütün tarixi-dini abidələrimizi yerlə yeksan ediblər, dağıdıblar, azərbaycanlıların tarixi irsini silmək istəyiblər. Ancaq buna nail ola bilməyiblər. Bu gün əsas hədəf qərbi azərbaycanlıların itirilmiş yurd yerlərinə qayıdışıdır. "Qərbi Azərbaycana Qayıdış" Konsepsiyası hazırlanmış ["Azərbaycan" qəz., 2023 27 yanvar] və buna uyğun fəaliyyət istiqamətləri müəyyən edilmişdir.

Göyçəlilər kimi bütün Qərbi Azərbaycanlılar əmindirlər ki, onlar tezliklə qəribləmiş yurd yerlərinə qayıdıb yenə əvvəli qaydada quruculuq işləri ilə məşğul olacaqlar.

## ƏDƏBİYYAT


1. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Arxivi (ARDA), f. 28, siy.1, iş 42
2. ARDA, f. 28, siy.1, iş 203
3. ARDA, f. 28, siy.1, iş 223
4. ARDA, f. 410, siy.1, iş 205
5. ARDA, f. 894, siy.1, iş 43
6. ARDA, f. 894, siy.10, iş 135
7. ARDA, f.970, siy. 1, iş 62
8. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPİİSSA), f. 1, siy. 1, iş 14
9. ARPİİSSA, f. 1, siy. 1, iş 24
10. ARPİİSSA, f. 1, siy. 1, iş 124
11. ARPİİSSA, f. 1, siy. 2, iş 18
12. ARPİİSSA, f. 609, siy.1, iş 53
13. "Azərbaycan" qəzeti, 2022, 25 dekabr
14. "Azərbaycan" qəzeti (rusca), 1919, 17 may
15. Azərbaycanlıların Ermənistan SSR-dən deportasiyası (1948-1953-cü illər). Bakı, 2013, 784 s.
16. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. İki cilddə. I cild. Bakı: Lider, 2005, 440 s.
17. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. İki cilddə. II cild. Bakı: Lider, 2005, 472 s.
18. Azərbaycan tarixi. Yeddi cilddə. V cild (1900-1920-ci illər). Bakı: Elm, 2008, 696 s.
19. Bayramov İ. Qərbi Azərbaycan: tarixi həqiqətlər və ya Ermənistanın etnik təmizləmə siyasəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2011, 288 s.
20. Budaqov B., Qeybullayev Q. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı: Oğuz eli, 1998, 452 s.
21. Əliyev İlham. Qərbi Azərbaycan İcmasının inzibati binasının açılışında Qərbi Azərbaycandan olan bir qrup ziyalı ilə görüşündəki nitqi // "Azərbaycan" qəzeti, 2022, 25 dekabr
22. Əliyev V. Zəngəzurda qalan irsimiz. Bakı: Nurlan, 2004, 295 s.
23. Göyçə mahalının kameral təsviri. 1831 və 1842-ci illər. (Tərcümə və ön sözün müəllifi N.Əhmədli). Bakı: Elm və təhsil, 2017, 292 s.
24. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəllifləri Z.Bünyadov və H.Məmmədov. Bakı: Elm, 1996, 184 s.

25. İrəvan vilayətinin müfəssəl dəftəri (1590-cı il tarixli). Tərcümə edənlər Hüsaməddin Qaramanlı və Mehmet Alauddin İslamoğlu. Bakı, 2023, 576 s.
26. İsmayıl Musa. Azərbaycanın Zəngəzur mahalı niyə və necə bölündü?. "Elm və həyat" jurnalı. Bakı, 2023, №3 (481), s. 30-33.
27. İsmayılov K. Azərbaycanın Zəngəzur bölgəsi 1918-1920-ci illərdə. Bakı: Turxan NPB, 2019, 144 s.
28. Mahmudov C., Mahmudov M. Zəngəzur tarixində Şıxlar. Dünən və bu gün. I hissə. Bakı: Mütərcim, 2018, 448 s.
29. Musa Urud. Zəngəzur. Elmi-publisistik nəşr. Bakı: Nurlar NPM, 2005, 504 s.
30. Musa Urud. Zəngəzur toponimləri. Bakı: Nurlar NPM, 2013, 400 s.
31. Musa Urud. Zəngəzur. Uzaq keçmişdən müasir dövrə qədər. Bakı: Nurlar NPM, 2016, 480 s.
32. Zeynəddin bin Həmdullah Qəzvini. Seçilmiş tarixə əlavə (Zeyle tarix-e qozide). Fars dilindən tərcümə, müqəddimə, qeydlər və göstəricilər M.D.Kazımov və V.Z.Piriyevindir. Bakı: Elm, 1990, 212 s.
33. Zəngəzur mahalının kameral təsviri (1832-1833-cü illər). Tərcümə və şərhlərin müəllifi N.Əhmədli, Bakı: Elm və təhsil, 2021, 352 s.
34. Шавров Н.Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье: предстоящая распродажа Мугани инородцам. СПб, 1911.
35. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи. СПб, 1852, 1218 с.

**ИСМАИЛ ГАДЖИЕВ**
*Академик,*
*Нахчыванское отделение НАНА*

## ПОТЕРЯННЫЕ ИСТОРИЧЕСКИЕ ТЕРРИТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА: ЗАПАДНЫЙ ЗАНГЕЗУР И ГЁЙЧИНСКИЙ МАГАЛ

В статье рассматривается массовое переселение армян после войн России с гаджарским Ираном и Османским государством на исторические азербайджанские земли Карабах, Зангезур, Нахчыван, Иреван и др., и передача после этого территорий Западного Зангезура и озера Гейча Армянской ССР. В начале XXвека после создания государств на Южном Кавказе, а также Араратской республики, начался геноцид с целью расширения территорий армянских дашнаков, выселения из этих территорий аборигенного населения, азербайджанцев, сотни сел и поселков были разрушены и сожжены, подверглись геноциду азербайджанцы. Политику царской России в отношении армян продолжила Советская Россия, а затем советское государство. Эта политика была направлена на пользу армян, против азербайджанцев. Опираясь на Советское государство, Республика Армения захватила ряд азербайджанских земель. Территории Западного Зангезура и озера Гейча были переданы Армянской ССР в результате антиазербайджанской политики Советского государства. В результате антиазербайджанской политики Советского государства Армянская ССР была создана на азербайджанских землях на территории 9 тыс. кв.км, и овладела территорией 29,8 тыс. кв.км.

*Ключевые слова:* Азербайджан, Западный Зангезур, территория озера Гейча, Советское государство, антиазербайджанская политика, армянские дашнаки, геноцид, потерянные земли

**ISMAYIL HAJIYEV**
*Academician*
*Nakhchivan Branch of the Azerbaijan National Academy of Sciences*

## THE LOST HISTIRCAL TERRITORIES OF AZERBAIJAN: WESTERN ZENGEZUR AND GOYCHA PROVINCE

In the article, after the wars of Russia with the Gajar Iran and the Ottoman state, the resettlement of Armenians to the Azerbaijani lands - Karabakh, Zangazur, Nakhchivan, Yerevan and others and after the placement of Armenians in the historical lands of Azerbaijan, the transfer of the Western

Zangazur and the lands around the Lake Goycha to the Armenian SSR. At the beginning of the 20th century, after the establishment of states in the South Caucasus, as well as the Republic of Ararat, Armenian Dashnaks began genocide in order to expand their territories, to expel the aboriginal population, Azerbaijanis from their lands, hundreds of villages and settlements were destroyed and Azerbaijanis were subjected to genocide. The policy of Tsarist Russia on Armenians was continued by Soviet Russia and then Soviet state. This policy was aimed at the benefit of the Armenians, against the Azerbaijanis.Relying on the Soviet state, the Republic of Armenia seized a number of Azerbaijani lands. The Western Zangazur and the lands around the Lake Goycha were transferred to the Armenian SSR as a result of the anti-Azerbaijani policy of the Soviet state. The territory of the Armenian SSR established on the lands of Azerbaijan is 9,000 square meters. km, as a result of the anti-Azerbaijani policy of the Soviet state, its area was 29.8 thousand square meters. km.

*Keywords:* Azerbaijan, West Zangazur, the lands around the Lake Goycha, Soviet state, anti Azerbaijani policy, Armenian Dashnaks, genocide, lost lands

*Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 13 may 2025-ci il.*
*Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 oktyabr 2025-ci il.*